

IDROK, XOTIRA VA FIKRLASHNING NUTQ RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI

Shaxnoza Xikmatullayevna Akbarova

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Mumtoz sharq filologiyasi fakulteti,

O‘zbek va xorijiy tillar kafedrası dotsenti ,

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada inson nutqini idrok etish jarayoni va uning eshitish hamda xotira mexanizmlari bilan uzviy bog‘liqligi nazariy jihatdan yoritib beriladi. Nutqni anglashda mantiqiy urg‘u, so‘zlar tartibi, sintaksik tuzilish va xotirada mavjud modellar bilan taqqoslash jarayoni muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, nutqiy faoliyatning motivatsiya, rejalash, amalga oshirish va nazorat bosqichlari haqida A.A. Leontyev, I.A. Zimnyaya kabi olimlarning nazariyalari tahlil etiladi. Maktabgacha ta’lim yoshida idrokning rivojlanishi fikrlash bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u bolalarning tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish qobiliyatlarini shakllantiradi. Bolalar nutqini o‘stirish jarayonida Ye.I. Tixeeva, B.V. Belyayev kabi olimlar qarashlari asosida nutq va aqliy rivojlanishning birgalikda kechishi ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, bolalarning yosh xususiyatlariga ko‘ra nutqning bosqichma-bosqich rivojlanishi – lug‘at boyligining ortishi, grammatik tuzilishlarni o‘zlashtirish, sintaksik modellarni qo‘llash jarayonlari keng yoritiladi. Maqolada bola nutqining ijtimoiy muhitda, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida rivojlanishi, oila va maktabgacha ta’lim muassasasi sharoitida nutq ko‘nikmalarini takomillashtirishning ahamiyati ko‘rsatiladi. Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshda nutqni rivojlantirish bolaning umumiy psixik kamoloti va ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi omil bo‘lib, chet tillarni o‘zlashtirish qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim poydevor hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: nutq faoliyati, idrok, xotira, maktabgacha ta’lim, fikrlash, lug‘at zaxirasi, til rivojlanishi.

THE ROLE OF PERCEPTION, MEMORY, AND THINKING IN SPEECH DEVELOPMENT

ABSTRACT

The article theoretically explains the process of perceiving human speech and its close connection with auditory and memory mechanisms. It is emphasized that in

understanding speech, logical stress, word order, syntactic structure, and the process of comparing speech with existing patterns in memory play an important role. In addition, the theories of scholars such as A.A. Leontiev and I.A. Zimnyaya regarding the stages of speech activity — motivation, planning, implementation, and control — are analyzed.

In preschool age, the development of perception is closely linked with thinking, which shapes children's abilities to analyze, compare, and generalize. Based on the views of scholars such as Ye.I. Tikheeva and B.V. Belyaev, the article scientifically substantiates the interconnected development of speech and cognitive growth in children.

The step-by-step development of speech in accordance with children's age characteristics — the expansion of vocabulary, acquisition of grammatical structures, and use of syntactic patterns — is also widely discussed. The article highlights the development of children's speech in a social environment, through communication with adults and peers, and the importance of improving speech skills in family and preschool education settings.

In conclusion, speech development in preschool age is a decisive factor in a child's overall psychological development and success in the educational process, and it also serves as an important foundation for developing the ability to learn foreign languages.

Keywords: speech activity, perception, memory, preschool education, thinking, vocabulary, language development.

РОЛЬ ВОСПРИЯТИЯ, ПАМЯТИ И МЫШЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ РЕЧИ

АННОТАЦИЯ

В статье теоретически освещается процесс восприятия человеческой речи и его тесная взаимосвязь с механизмами слуха и памяти. Подчёркивается, что при понимании речи важное значение имеют логическое ударение, порядок слов, синтаксическая структура и процесс сопоставления услышанного с уже имеющимися в памяти моделями. Также анализируются теории таких учёных, как А.А. Леонтьев и И.А. Зимняя, о стадиях речевой деятельности — мотивации, планировании, реализации и контроле.

В дошкольном возрасте развитие восприятия тесно связано с мышлением, что формирует у детей способности к анализу, сравнению и обобщению. На основе взглядов Е.И. Тихеевой и Б.В. Беляева научно обосновано взаимное развитие речи и умственного развития ребёнка.

Также подробно раскрывается поэтапное развитие речи в соответствии с возрастными особенностями детей — расширение словарного запаса, усвоение грамматических конструкций и использование синтаксических моделей. В статье показывается развитие детской речи в социальной среде, в процессе общения со взрослыми и сверстниками, а также важность совершенствования речевых навыков в семье и в условиях дошкольного образования.

В заключение отмечается, что развитие речи в дошкольном возрасте является решающим фактором общего психического развития ребёнка и его успешности в образовательном процессе, а также служит важной основой для формирования способности к освоению иностранных языков.

Ключевые слова: речевая деятельность, восприятие, память, дошкольное образование, мышление, словарный запас, развитие языка.

KIRISH

Idrok etish eshitish xotirasi mexanizmi bilan yaqin tarzda bog'langan, idrok avvalo, begona kishining gapini esida qoldirish va uni xotirasida saqlashga asoslanadi. Bu yerda idrok etilayotgan nutqning eng muhim so'zlarini ajrata bilish, mantiqiy urg'u, so'zlar tartibi va qisman sintaksik tuzilish xarakteri, ayniqsa, muhim rol o'ynaydilar. Bundan tashqari, og'zaki nutqni idrok etish jarayonida tashqaridan kirayotgan signallarning xotirada saqlanayotgan modellar, etalonlar bilan solishtirib ko'rish mexanizmi ishga kirishib, so'zlash jarayonlari harakatga tushadi. Tushunish tanish ro'y bergan fursatdan boshlab sodir bo'ladi. U betahlil, mantiqiy operatsiyalar sintezi qilmay, gruppalashtirmay, klassifikatsiyani umumlashtirmay turib ro'y berolmaydi [1].

Maktabgacha ta'lim yoshida idrok etish jarayoni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish uchun o'ziga xos fikrlashga yordam beradi. Fikrlash esa, o'z navbatida, idrok etishning takomillashuvi va rivojlanishiga, uning maqsadga yo'naltirilganligi, samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [2; 87-b.].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir insonning nutqi uning yoshi, bilim darajasi, umumiy ma'naviy-madaniy saviyasidan kelib chiqib o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi [3; 185-b.]. Xorijiy tillarni o'rganishda ongli tarzda yondashish zarurligi B.V.Belyayev tomonidan ham bir necha bor ta'kidlangan bo'lib, uning fikricha, malaka va bilimlarning tashkil topish jarayoni mavjud nutq tajribasi ta'sirida yetarli anglangan chog'dagina ular ancha tezroq qayta ishlanadi [4; 62-b.].

Tadqiqotchi U.A.Masharipova fikriga ko'ra, nutqiy faoliyat yoki nutqiy harakatlar strukturasi, umuman olganda, ixtiyoriy harakat strukturasi bilan ustma-ust tushadi, ya'ni, mo'ljallash, rejalash ("ichki dasturlash" shaklida), amalga oshirish va nazorat bosqichlarini o'z ichiga oladi. Nutq faol, har gal qayta tuziladigan va dinamik nutq stereotip (qolip)lar zanjirini o'zida aks ettiruvchi reaktiv (tashqi ta'sirga javob bera oladigan) nutq bo'lishi mumkin [3; 22-b.].

Nutq faoliyatini shakllantirishda til vositalari, shuningdek, hamsuhbatning gaplarini aniq va to'g'ri idrok etishga imkon beruvchi ko'nikmalar orqali fikrlarni to'liq, aniq va tiniq ifodalash malakalarini shakllantirish zarur. Nutq faoliyatining tug'ilish jarayoni olimlar tomonidan har doim ham bir xil talqin etilmaydi. Uning muhim jihatlari A.A.Leontyev tomonidan quyidagi ketma-ketlikda ajratib ko'rsatilgan: 1) motivatsiya - u nutqni ishga solish mexanizmi hisoblanadi; 2) nutqning maqsadi; 3) nutq mazmunini shakllantirish-bu bosqichda so'zlovchi nima haqda so'zlashini biladi, ammo qanday ifoda etishni hali bilmaydi; 4) fikrning so'zga aylanishi [6].

Psixolog olimi I.A.Zimnyaya esa nutq faoliyatini quyidagi fazalarga ajratgan:

1) uyg'otish-motivatsiyali faza bu bo'lajak natija sifatida faoliyat ehtiyojlari, motivlari va maqsadlarining murakkab o'zaro harakatidan iborat bo'ladi;

2) chamalangan-tadqiqot fazasi, bu faoliyat va rejalashni amalga oshirish shartlarini nutq faoliyatini "Kim bilan", "Qayerda", "Qachon", "Qanchalik uzoq" amalga oshirilishini aniqlash ko'zda tutilgan ichki mazmunni tashkil qilinishini tadqiq etishga yo'naltirilgan bo'ladi;

3) bajaruvchilik fazasi-bu nutk harakatlari va ulardan ko'pchiligi nutqning sensomotor darajasining uyg'onishi va idrok etilishiga mansub operatsiyalarining yaxlit majmuasi hisobiga amalga oshiriladi [7].

Xullas, nutq faoliyatining uyg'onishida eng muhim, ishga soluvchi, asos bo'luvchi va fursati bilan o'z aksini fikrda topadigan sabab yuzaga chiqadi va ichki nutq yordamida tashqi nutqqa o'tish jarayoni amalga oshiriladi. Bu kommunikativ faoliyatni amalga oshirish bo'yicha ishni rejalashtirish va tashkil etishda umuman muhim fursat hisoblanadi.

Ye.I.Tixeevaning pedagogik qarashlarida bolalar nutqini rivojlantirish masalalari asosiy o'rinni egallagan bo'lib, u kichik yoshdagi bolalar nutqini maktabgacha tarbiya sharoitlarida rivojlantirishning muayyan tizimini yaratgan. U tadqiqotlari asosida nutq o'stirish aqliy rivojlanish bilan birgalikda amalga oshiriladi; bolalar atrofdagi olamni bilish jarayonida ona tilini egallaydilar; nutq ijtimoiy muhitda, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot jarayonida rivojlanadi; bolalar nutqi faoliyatda, ijtimoiy aloqalar kengayishi sharoitida rivojlanadi; nutqni rivojlantirishni

boshqarish bola hayotining barcha davrlarini o'z ichiga olishi lozim; nutq o'stirish bolalar bog'chasining butun pedagogik jarayoni bilan muayyan darajada bog'liq, degan fikrlarni bildiradi. Ushbu fikrlardan kelib chiqib, og'zaki nutq bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarligining asosi hisoblanadi, shu bois bola hayotining dastlabki yillari og'zaki nutqni amaliy o'zlashtirishga qaratilishi darkor, degan xulosaga keladi [8].

Demak, bola maktabga borguniga qadar bolalar nutqini o'stirish quyidagi jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- 1) nutqning ravonligini shakllantirish;
- 2) nutqni tinglashni rivojlantirish;
- 3) nutq mazmuni, shakli va tuzilishi ustida ishlash.

Nutqning ravonligi bu fikrning ravonligi demakdir. Bola ko'rib, eshitib qabul qilganini to'g'ri idrok etib, fikr yuritishga harakat qiladi va bu uning gap-so'zlar shaklida ifodalay olishida aks etadi.

Bolalar gapirishdan ko'ra ikki barobar tezroq tushunadilar. 3 yoshidan bola miyasi huddi kattalardek ikki barobar faolroq ishlaydi. Kuxl ta'kidicha, chaqaloq va yosh bolalar ikkinchi tilni o'rganish bo'yicha iste'dod sohibidirlar. Uningcha, chaqaloqlar hamma tilda tovushlarni ajrata oladilar, kattalar esa faqat ona tilidagi tovushlarni ajrata oladilar [9].

N.S. Sayidrahimova o'z tadqiqotida R.Yakobsonning quyidagi fikriga qo'shilgan holda shunday yozadi: "Bolalar nutqida dastlabki fonologik yangiliklar bolalar nutqida talaffuz etilgan tovushlarga aniqlik kiritish olish imkoniyati tug'ilgan 10-12 oylardan boshlanadi. R.Yakobson nazariyasiga ko'ra, "bolaning fonologik rivojlanishi dastlabki nutqiy patologiyaning aks ta'siri sifatida namoyon bo'ladi" so'ngra shunday xulosalaydi: kattalarning tilga bo'lgan talablaridan yiroq bo'lgan bolaning sensomotor rivojlanish bosqichlarida bolalar nutqi o'zining alohida fonetikasiga ega bo'ladi. Ushbu boshlang'ich fonetika bola tomonidan asta-sekin ularni o'rab turgan kattalar tilining modeliga mos keladigan asosiy fonologik sistemaning qurilishi uchun asos bo'ladi [9; 29-b.].

Erta bolalik davrida bolada muloqotga ehtiyoj paydo bo'ladi va u buni eng soddada nutq vositalari orqali qondiradi. Avvalo, nutq ijtimoiy hodisa, muloqot vositasi sifatida yuzaga keladi, keyinroq tevarak-olamni bilish, o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish vositasi sifatida ham namoyon bo'la boshlaydi. Bola fiziologik rivojlanar ekan, borgan sari murakkabroq til birliklaridan foydalanadi: lug'at boyligini kengaytiradi, iboralarni o'zlashtiradi, so'z yasash, so'z o'zgarishlari va so'z birikmasi hamda sintaktik konstruksiyalarni amaliy qo'llash malakalariga ega bo'lib boradi [5; 23-b.].

Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqni egallashi va ularning nutqini o‘stirish jarayonlari bolaning o‘quv faoliyatiga nutqiy tayyorligi masalasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, nutq jarayonining shakllanish darajasi muvaffaqiyatli ta‘lim omili, atrof-muhitni anglashning asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Ko‘rinadiki, bolalarning psixik rivojlanishi ularning nutqi orqali namoyon bo‘ladi, shu bois lingvodidaktik jihatlarga alohida e‘tibor qaratish kerak bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda taqlidchanlik xususiyati ayniqsa uning nutqi rivojlanishiga katta ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar ilk yoshdanoq avval oila muhitida, keyinchalik bog‘chada elementar og‘zaki nutqni kattalarga taqlid qilib o‘zlashtira boshlaydilar. Go‘dakka aytilgan alla, erkalatishlar, ovutmachoqlar bola nutqining rivojlanishiga asos bo‘ladi. Bola tinglagan har qanday ohang uning ruhini ko‘tarib, kayfiyatini yaxshilaydi.

Ona tilidagi nutqni egallash va o‘stirish bolaning maktabgacha bo‘lgan davrda egallagan eng muhim jihat hisoblanib, bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berishda asos sifatida ko‘riladi. Bu davrda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida lug‘at boyligining sezilarli o‘sishi kuzatiladi. Bir qator psixolog, lingvist olimlar bolalarning ikki yoshdan to besh-olti yoshgacha bo‘lgan davrda gapirishni deyarli qiynalmay o‘rganib olishlarini ta‘kidlab o‘tishgan [11].

Uch yoshdan yetti yoshgacha bolalar gaplarning tuzilishini o‘zlashtiradilar. To‘rt yoshli bolalarda murakkab gaplarning birinchi tuzilmalari qayd etiladi. Maktabgacha davrda bolaning lug‘at boyligi sifat tarkibi jihatdan quyidagi tarzda rivojlanadi:

1) bir yoshga to‘lgan bolalarning barchasini ham tili chiqqan deb bo‘lmaydi, bunday bolalar hali go‘dak hisoblanib, ular ovqatlanish ehtiyoji bilan bog‘liq so‘zlarni chala tarzda talaffuz qilish kuzatiladi;

2) ikki yoshli bolalar lug‘ati o‘z yaqinlari, o‘yinchoqlarining nomlari bilan boyib borishi kuzatiladi, lekin ularning talaffuz qilish darajasi hali to‘liq bo‘lmaydi;

3) uch yoshli bolalarning ayrimlarining nutqi ravonlashadi ular atroflaridagi o‘zlariga tanish narsalarni barchasini, sanoq, rang nomlarini lug‘atlarida qo‘llaydilar;

4) to‘rt yoshga qadam qo‘yganida bolalar lug‘ati maishiy hayotda duch keladigan harakatlar va buyumlar nomlari, 10-20gacha sanash, ranglarni, hajm-shaklni farqlash, oziq-ovqat mahsulotlari, sabzavot, mevalar bilan to‘ldiriladi;

5) besh yoshga qadam qo‘yganida kundalik turmushda ishlatiladigan buyumlar, uy jihozlari bilan tabiiy hodisalar nomlari, uy hayvonlarining nomlari, turli materiallardan faol foydalanish kuzatiladi;

6) olti yoshda bola nutqida sifat va xususiyatlar (nordon, och havorang, mustahkam, qattiq) ifodalanadi. Materiallar, uy va yovvoyi hayvonlar hamda ularning bolalari haqidagi bilimlar kengaytiriladi.

7) yetti yoshda soʻz birikmalariga antonim va sinonimlar topish roʻy beradi, soʻzlarning koʻp maʼnoliligi muayyan darajada oʻzlashtiriladi, yasama soʻzlar murakkab tuzilishli soʻzlarni mustaqil tashkil etish, oʻxshash va yaqin soʻzlarni tanlash jarayoni boradi [12; 246-b.].

Ushbu davrlarni K.I.Chukovskiy quyidagicha taʼriflagan: kichikroq yoshdagi (uch-toʻrt yashar) bolalarga tilni “kuchli his etish” xususiyati xos. Uch yoshdan toʻrt yoshgacha bolada lingvistik qobiliyat, ayniqsa, yuqori namoyon boʻladi. Ayrim tadqiqotlarda taʼkidlanishicha, sakkiz yoshga yetganda boladagi bunday “tilni oʻtkir his etish” zaiflashadi. Toʻqqiz yoshdan keyin miyadagi til mexanizmlarining egiluvchanligi kamayadi va yangi sharoitlarga oson moslasha olmaydi. Bola miyasi til oʻrganishga mos qobiliyatga ega, biroq yosh kattalashgan sari bu qobiliyat kamayib boradi [13; 40-b.].

Aynan shu holat xorijiy tillarni kichik yoshidan boshlab oʻzlashtiradigan bolalarning barchasiga ham birday taalluqli, deyish mumkin. Biroq chet til bola uchun ona tilidan keyingi ikkinchi til boʻlgani uchun bola oʻzining ona tili zahirasida bor boʻlgan soʻzlardan faol foydalanishga, oʻzi bilgan soʻzlarning ikkinchi tildagi nomlarini aniqlashga harakat qiladi, demak, uning lugʻatining boyishi jadal kechadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Издательство: – Красанд, 2010. – 216 с.
2. Sodiqova Sh. Maktabgacha pedagogika. - T.: Tafakkur boʻstoni. 2013. - B. 87.
3. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik . – T.: Oʻqituvchi, 1972. - B. 185. - 208 b.
4. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. Пособие для учителя. – М.: Просвещение. 1988. - С. 62. – 222с.
5. Masharipova U.A. Innovatsion taʼlim sharoitida boshlangʻich sinf oʻquvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi: Diss... ped.fan. boʻyicha falsafa dok. – T.: 2018. – B.22.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Издательство: – Красанд, 2010. – 216 с.
7. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЕК, 2001.

8. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Издательство: – Красанд, 2010. – 216 с. Chapelton T. How can young children best learn languages? www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-can-young-children-best-learn-languages. 20 June. 2016
9. Sayidrahimova N.S. Maktabgacha yoshdagi o‘zbek bolalar nutqining lingvistik xususiyatlari: Diss. ...fil. fanl. nom. – F.: 2004. - B.29.
10. Ладыгина-Коц. Н.Н. "Предпосилки человеческого мышления. (Подражательное конструирование обезьяны и детей)". – М., 1998. – 596с.
11. Палкина А. В. Речевое развитие дошкольников в психолого-педагогических и лингвистических исследованиях // Мир науки, культуры, образования. – Москва, 2010. – № 3 (22). – С. 246.
12. Протасова Е. Ю. Ролина Н. М. Методика обучения дошкольников иностранному языку: учебное пособие. – М.:, 2010. –С.40.